

نسخه‌هایی کهن از شرح اشارات طوسی:

نسبت آنها با نسخه مؤلف و نکته‌هایی در باب سنت تعلیم و تعلم اثر

سید محمد عمادی حائری*

چکیده

در مقاله حاضر، نویسنده از چند دستنویس کهن و با اهمیت شرح اشارات خواجه نصیرالدین طوسی، که برخی از آنها در زمان حیات وی کتابت شده، سخن می‌گوید و با تحلیل پاره‌ای از ویژگیهای آنها، مانند محل درج افزوده بعدی طوسی به کتاب در باره داستان سلامان و ابسال، می‌کوشد نسبت این دستنویسها را با نسخه اصل مؤلف و تحریرهای بعدی او تعیین کند. نویسنده در ضمن مقاله، به نکته‌هایی در باب سنت تعلیم و تعلم شرح اشارات طوسی نیز توجه می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: شرح اشارات، نصیرالدین طوسی، افزوده‌های مؤلف، نسخه‌های خطی، سلامان و ابسال، سنت آموزشی.

* پژوهشگر متون و مصحح؛ عضو گروه متن‌شناسی مرکز پژوهشی میراث مکتوب
E-mail: m.emadihaeri@gmail.com

حل مشکلات کتاب الإشارات و التنبيهات، مشهور به شرح/اشارات، اثر فلسفی مهم و معروف خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ ق) است. از این اثر تأثیرگذار، نسخه‌های خطی بسیاری در دست است. یکی از آن نسخه‌ها، دستنویسی است کهن که از سالیان گذشته به عنوان نسخه دستنویست مؤلف مشهور شده بود (نک: عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۳-۲۴) و صورت نسخه‌برگردان آن چندی پیش انتشار یافت.^۱ افزون بر این دستنویس منسوب به خط طوسی (دستنویس نسخه‌برگردان) که تاریخ کتابت ندارد، از شرح/اشارات نسخه‌های کهن دیگری بر جای مانده که برخی از آنها در زمان حیات مؤلف استنساخ شده‌اند (نک: همان: ۲۱-۲۲).^۲

در نوشته پیش‌رو، از چند نسخه کهن شرح/اشارات — که برخی از آنها در زمان حیات مؤلف کتابت شده — سخن می‌گوییم و با تحلیل پاره‌ای از ویژگی‌های آنها، می‌کوشیم نسبتشان را با نسخه اصل مؤلف بیابیم؛ ضمن آنکه به نکته‌هایی در باب سنت تعلیم و تعلم شرح/اشارات اشاره خواهیم کرد. در آغاز، دو نکته کلیدی که در تحلیل هر دستنویس کهنی از شرح/اشارات باید به آنها توجه داشت شایان یادآوری است:

۱- طوسی به تصریح خود (طوسی، شرح الإشارات و التنبيهات، چاپ حسن‌زاده: ۳/۱۰۲۵، چاپ دنیا: ۵۳/۴)، افزون بر بیست سال پس از اتمام شرح/اشارات مطلبی نسبتاً مفصل در باب داستان «سلامان و ايسال» به کتاب افزود.^۳ چنانکه در جایی دیگر یادآور شده‌ایم، در دستنویس نسخه‌برگردان بخشی که این افزوده را دربر دارد — به خط کاتب اصلی — ساقط شده، اما «اگر بخش مذکور در این نسخه مانده بود، ممکن بود بتوان با تکیه بر بود و نبود این بخش تاریخ تحریر این نسخه منسوب به خط طوسی را تعیین کرد» (عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۱، پانویس ۵). همین ملاک را می‌توان در تعیین تحریر نسخه اساس هر یک از دستنویسهای کهن کتاب در نظر گرفت.

۲- از برخی شواهد برمی‌آید که طوسی بیش از یک بار شرح/اشارات را تحریر و استنساخ — یا تقریر و املاء — کرده است (نک: همان: ۲۱). پس برخی

خط‌خوردگیها و اضافات و تصحیحات بعضی نسخ قدیم که صورتی همانند نسخه اصل مؤلف بدانها داده است، می‌تواند به قلم شاگردان نزدیک طوسی — در حین قرائت و تقریر و املاء کتاب به همراهی مصنف — باشد و صرف خط‌خوردگیها و اصلاحات بعدی نشانه آن نیست که یک دستنویس به خط مؤلف است، به‌ویژه در متنی آموزشی همچون شرح اشارات.

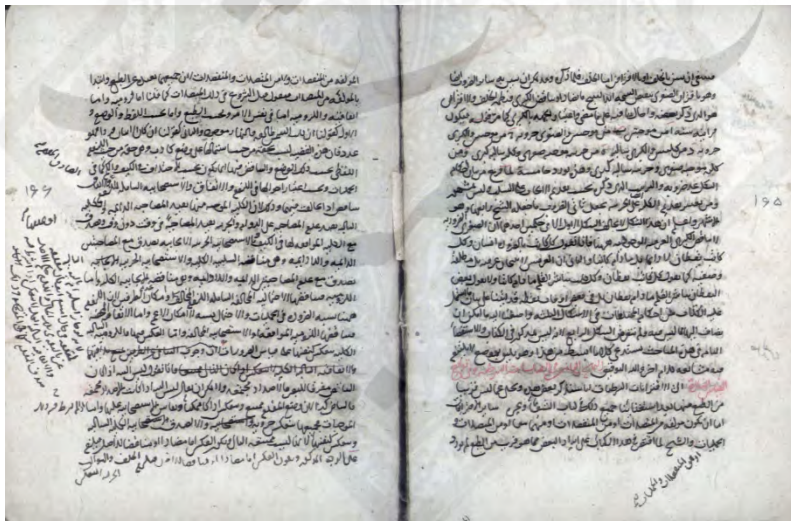
۱. دستنویس دانشگاه: نسخه دستنویست مؤلف؟

نسخه شماره ۱۹۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دستنویسی است کهن^۴ از شرح اشارات که در شکل کنونی تنها تا پایان شرح اشاره اول نهج هشتم (از قسمت منطق کتاب) را دربردارد.^۵ برگهایی از آغاز این نسخه ساقط شده که در ادوار متأخر — و به خط شکسته نستعلیق — این افتادگیها را استدراک و نسخه را تکمیل کرده‌اند (دستنویس دانشگاه: ص ۲۷-۰، ۳۸-۳۹).^۶ پایان نسخه نیز افتادگی دارد و معلوم نیست که نسخه در اصل چه وضعیتی داشته و آیا شامل قسمت حکمت کتاب نیز بوده است یا نه.

از آنجا که در بخش کهن نسخه، کمابیش تصحیحات و اضافاتی در هامش آمده، مطالبی به حاشیه رفته و گاه بخشی از متن خط خورده است (برای نمونه، نک: تصویر ۱ و ۲)، دانش‌پژوه تلویحاً این احتمال را مطرح کرده که این نسخه، دستنویس مؤلف باشد و در وصف آن نوشته است: «تصحیح‌شده در هامش و مطالبی به حاشیه رفته و متن خط خورده است. نسخه اصل را می‌ماند» (دانش‌پژوه ۱۳۳۹: ۸ / ۵۲۷). اما با توجه به وجود نسخه‌هایی متعدد از شرح اشارات که چنین ویژگی‌ای دارند، این قرینه برای اثبات انتساب این دستنویس به مؤلف بسنده نیست. در نگاهی اجمالی به نسخه، قرائن استواری که انتساب این دستنویس را به مؤلف تأیید کند جلب توجه نمی‌کند.

تصویر ۱: دستنویس دانشگاه، ص ۷۷-۷۸

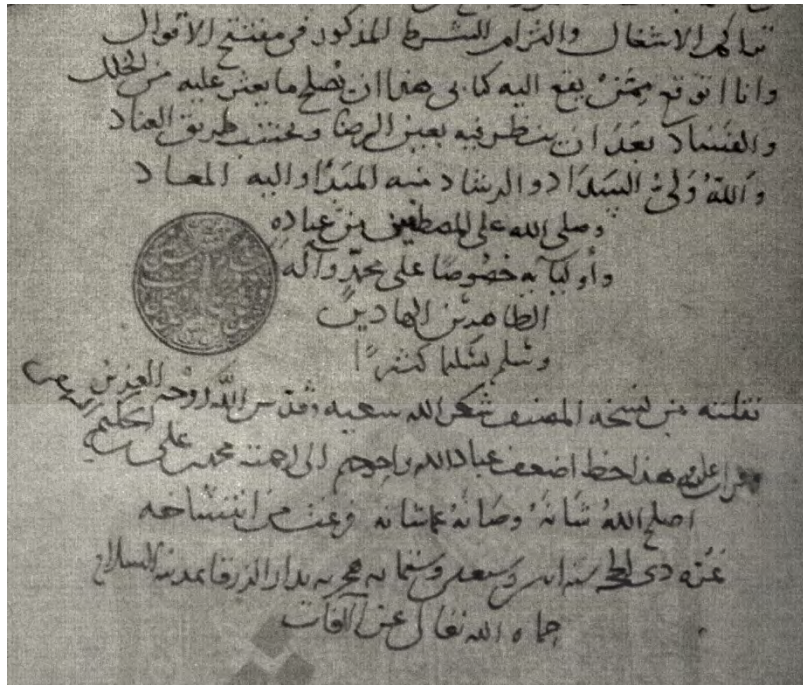
تصویر ۲: دستنویس دانشگاه، ص ۱۶۵-۱۶۶

۲. دستنویس لیدن: نسخه‌ای منقول از دستنویست مؤلف؟

آقای یوئپ لمیر* در مقاله‌ای که به مناسبت «همایش میراث علمی و فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی» (تهران، ۴-۵ اسفند ۱۳۸۹) ارائه کرد، از دو نسخه کهن شرح اشارات که در مجموعه نسخ خطی کتابخانه دانشگاه لیدن (هلند) محفوظ است سخن گفت.^۷ یکی از این دو نسخه که موضوع بحث ماست و لمیر در مقاله‌اش آن را به عنوان نسخه‌ای کهن که در زمان حیات طوسی کتابت شده و همراه با یادداشتی از علامه حلی — شاگرد نامدار طوسی — است معرفی کرده، به شماره ۹۵ OR در کتابخانه دانشگاه لیدن نگهداری می‌شود.

در پایان این دستنویس، ترقیمه‌ای با این عبارات آمده است: «نقلته من نسخة المصنّف — شكر الله سعيه و قدّس الله روحه العزيز — و قرأت عليه. هذا خط أضعف عبادة الله و أحوجهم إلى رحمته محمد بن علي بن الحكيم البيهقي — أصلح الله شأنه و صانه عمّا شأنه — فرغت من انتساخه غرة ذى الحجة سنة إثنين و سبعين و ستمائة هجرية بـ دارالزرقاء [ء] بـ مدينة السلام — حماه الله تعالى عن الآفات —» (دستنویس لیدن، گ ۳۱۰ a؛ تصویر ۳).

* Joep Lameer

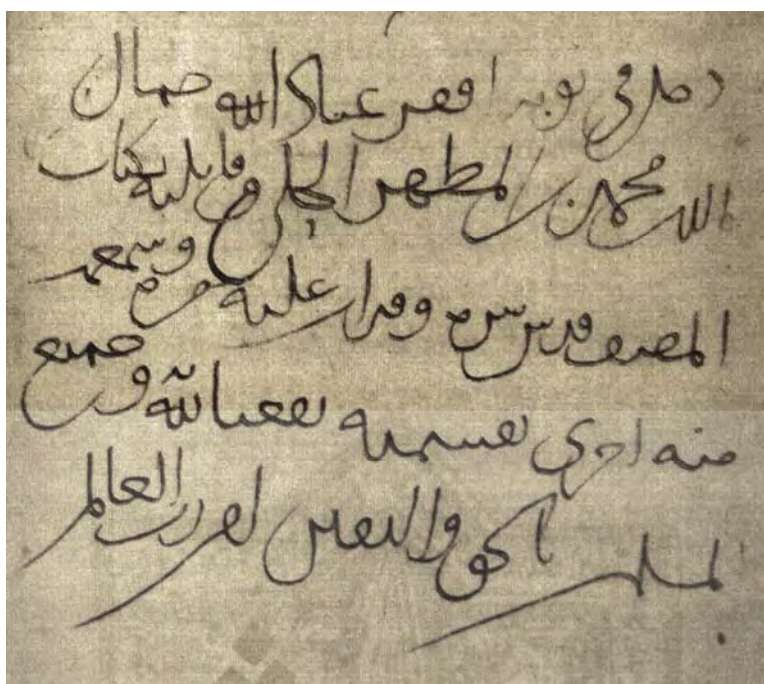

تصویر ۳: دستنویس لیدن، گ ۳۱۰ a: پایان کتاب و ترقیمه کاتب

مطابق آنچه در این ترقیمه آمده، دستنویس لیدن در اول ذی‌الحجه سال ۶۷۲ ق — یعنی هفده روز پیش از وفات طوسی (م: ۱۸ ذی‌الحجه ۶۷۲ ق) — در بغداد استنساخ شده است. اما این نقل، با بخش دیگری از همین ترقیمه که در آن از طوسی با تعبیری که حاکی از وفات اوست یاد شده («المصنف... قدس الله روحه العزیز») همخوانی ندارد. بنابراین، دستنویس لیدن نمی‌تواند در زمان حیات طوسی نوشته شده باشد. برای رفع این تعارض درونی، دو راه باقی می‌ماند: یا آنکه بگوییم کاتب مدتی پس از اتمام استنساخ اثر (کتابت‌شده در هفته‌های پایانی حیات طوسی) و چند روزی پس از وفات طوسی، این ترقیمه را در پایان متن افزوده است؛ یا آنکه بپذیریم این ترقیمه منقول از نسخه‌ای است که کاتب نسخه لیدن متن خود را از روی آن استنساخ کرده و ترقیمه آن را نیز در پایان دستنویس خود نقل کرده است.

دقت در تصویر ۳، نشان‌دهنده تفاوت جوهر ترقیمه با جوهر متن است،^۸ هرچند خط ترقیمه با خط متن همخوان و هر دو از یک تن است. این می‌تواند قرینه‌ای بر صحت احتمال نخست باشد؛ گو اینکه با سنت مرسوم کاتبان در درج ترقیمه و تاریخ کتابت بلافاصله پس از اتمام استنساخ، هماهنگ نیست. از سوی دیگر، سیاق متن ترقیمه مؤید احتمال دوم است و نشانگر اینکه ترقیمه دستنویس لیدن منقول از مادر نسخه آن است و حاصل ذهن کاتب دستنویس لیدن نیست؛ در این ترقیمه عبارت «و قدس الله روحه العزيز» بلافاصله پس از عبارت «شکر الله سعیه» آمده است، و به آسانی می‌توان حدس زد که عبارت «و قدس الله روحه العزيز» را کاتب دستنویس لیدن — در دوران پس از وفات طوسی — به عبارت ترقیمه نسخه اساس خود («شکر الله سعیه») افزوده است. عبارت «هذا خط» در ترقیمه نیز، به خوبی نشان می‌دهد که عبارت پس از این عبارت را کاتب دستنویس لیدن از روی نسخه اساس خود نقل کرده است و «محمد بن علی بن الحکیم البیهقی» که نسخه خود را در غرة ذی الحجة سال ۶۷۲ ق در مدینه‌السلام (بغداد) از روی نسخه مصنف (طوسی) نوشته و بر طوسی قرائت کرده، نه کاتب دستنویس لیدن بلکه کاتب نسخه اساس آن است. پس باید گفت که نسخه لیدن از روی نسخه‌ای نوشته شده که کاتب آن نسخه خود را از روی نسخه دستنویس طوسی استنساخ کرده و متن آن را بر او (طوسی) خوانده است.

در برگ b۹۵ دستنویس لیدن، یادداشتی قابل توجه دیده می‌شود، با این عبارات: «دخل فی نوبة أفقر عبادة الله جمال الدين محمد بن المطهر الحلبي. و قابلته بكتاب المصنف — قدس سره — و قرأت مرة و سمعته مرة اخرى بقسمیه.^۹ نفعنا [۱] الله به وجميع المسلمين بالحق واليقين آمين رب العالمين» (تصویر ۴).

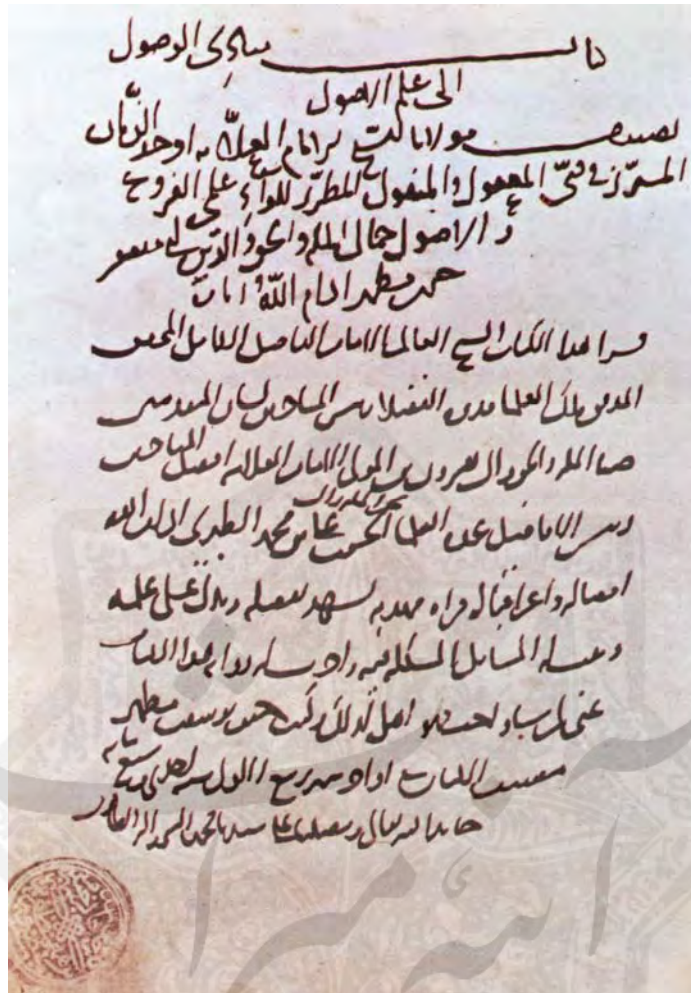

تصویر ۴: دستنویس لیدن، گ ۹۵: یادداشت منسوب به علامه حلی (با عبارت: دخل فی نوبة أفقر عباد الله جمال الدين محمد بن المطهر الحلبي، و قابلته بكتاب المصنف — قدس سره — وقرأت عليه مرة وسمعت منه أخرى بقسميه. نفعنا الله به و جميع المسلمين بالحق واليقين آمين رب العالمين)

نام نویسنده این یادداشت بدون تاریخ، یادآور شاگرد نامدار طوسی جمال‌الدین حسن‌بن یوسف‌بن مطهر حلی (۶۴۸-۷۲۶ق) و فرزند وی فخرالدین محمدبن حسن حلی (م ۷۷۱ق) است. اما چنانکه می‌بینیم، نویسنده خود را «جمال‌الدین محمدبن المطهر الحلبي» معرفی می‌کند، و این لقب و نام نه با نام و لقب علامه حلی کاملاً مطابق است و نه با نام و لقب فرزندش فخرالمحققین. از سوی دیگر، در میان شاگردان طوسی کسی جز علامه حلی را نمی‌شناسیم که «ابن‌المطهر الحلبي» بوده باشد و بتواند شرح/اشارات را بر مصنف قرائت کرده و از وی نیز

شنیده باشد. مشکل این یادداشت تنها در نام «محمد» نیست (که با نام حلی متفاوت است)، بلکه عبارات و خط این یادداشت نیز با دستنوشتهایی که از علامه حلی (برای نمونه: تصویر ۵) و فرزندش فخرالمحققین (برای نمونه: تصویر ۶) در دست است، به هیچ روی هماهنگی ندارد. پس چه راهی باقی می‌ماند جز اینکه بگوییم این یادداشت نیز به خط حلی نیست و منقول از خط اوست، و در این میان رونویسگر این یادداشت «جمال‌الدین حسن» را به اشتباه «جمال‌الدین محمد» نوشته است!^{۱۰}

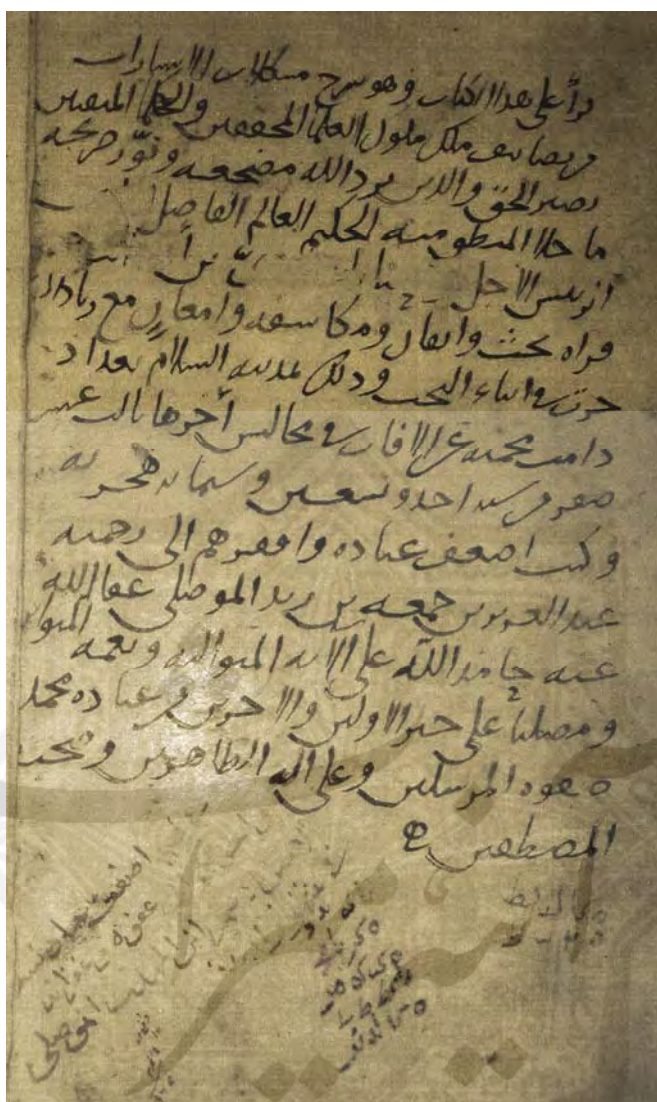

تصویر ۵: نسخه خطی ش ۴۹ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم، گ ۷۵ a: دستنویست گواهی و امضای علامه حلی در سال ۷۰۱ ق در ذیل عنوان مبایذ الوصول إلى علم الاصول وی به کتابت شاگردش هارون بن حسن بن علی بن محمد طبری

کتاب المسیر در اصول الدین
 تصدیه
 السیاح الامام العالم الفاضل الكامل المحمود المدقق سلطان
 الفصل السیاح الطاهر معنی الفرق امام السیاح و رکن السیاح
 کاتب الکتاب من الیوم و ارب علم الامام و الاخرین من الیوم
 و الملحق بالدرج لیسصور الحسب معنی من مطهر الحلی لادام الله
 افضاله مع الملحق بطول بیاض المجر و الیوم الطاهر و سلم
 سلمه کتب
 مسد اعلى مولانا السیاح الامام المعتمد المعظم
 ملک الفاضل جمال الملک و کتب محمد اکرم و کتب
 لیسویع لفرع من لیسویع لیسویع لیسویع لیسویع
 کلین صفا الفاضل من الیوم و الیوم و الیوم
 مصدق و کتب علی بن محمد و کتب و کتب و کتب
 علی بن محمد الفاضل امام السیاح امام ولد و کتب
 لیسویع و کتب محمد طاهر و کتب محمد طاهر
 محمد حسن و کتب و کتب و کتب و کتب
 علی بن محمد الفاضل

تصویر ۶: نسخه خطی ش ۴ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی - قم، گ ۱۰۶a: دستنوشته گواهی و امضای محمد بن حسن حلی (فخرالمحققین) در سال ۷۰۵ق در ذیل عنوان نهج المسترشیدین فی اصول الدین پدرش به کتابت ابوالفتوح احمد بن ابی عبدالله آوی

تصویر ۷: دستنویس لیدن، گ ۳۱۰ b: یادداشت عبدالعزیزین جمعة بن زید الموصلی در سال ۶۹۱ برای یکی از شاگردانش در گواهی قرائت بخش حکمت شرح اشارات

آنچه اصالت تاریخ و ترقیمه دستنویس لیدن و یادداشت منسوب به علامه حلی را — به طور توأمان — رد می‌کند، تناقض میان آن ترقیمه و تاریخ و این یادداشت است؛ و آن اینکه: چگونه حلی می‌توانسته در فاصله‌ای هفده‌روزه تا درگذشت طوسی — و بلافاصله پس از کتابت دستنویس — یک بار این نسخه را (به طور کامل و در هر دو قسمت کتاب) بر او بخواند و دیگر بار از او بشنود و این نسخه را نیز با دستنویش او مقابله کند؟ وانگهی اگر دستنویس لیدن حاوی حواشی مقابله‌ای به خط حلی نباشد (که البته اثبات یا نفی آن منوط به بررسی کامل دستنویس است) چگونه می‌توان این یادداشت را توجیه نمود؟^{۱۱}

باری، یادداشت منتسب به حلی — فارغ از بحث اصالت آن — گویای این است که طوسی پس از همراهی با مغولان و با وجود کثرت اشتغالات نیز به تدریس و تعلیم شرح اشارات خود (استماع قرائت شاگردان و نیز قرائت متن کتاب بر ایشان) اهتمام می‌ورزیده است. مضمون یادداشت منتسب به حلی در این باره، با پاسخ طوسی به شاگردش جمال‌الدین بحرینی که در آن از «قرائت» شرح اشارات با «بعض الأصدقاء» سخن گفته است (طوسی، *أجوبة المسائل النصيرية*: ۲۶۸؛ نیز: عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۱) همخوانی دارد. این یادداشت، همچنین نشان می‌دهد که نسخه دستنویش طوسی از شرح اشارات، در آن ادوار شناخته‌شده و موجود بوده است.^{۱۲}

با همه این‌ها و اگرها، اگر دستنویس لیدن با دو واسطه نیز به نسخه دستنویش طوسی متصل شود، در خور توجه و شایان مقایسه با دستنویس نسخه‌برگردان — که آن را به خط طوسی نسبت داده‌اند — خواهد بود. مقایسه بخشهایی محدود از متن این دستنویس که در اختیار ماست (تصویر ۸) و دستنویس نسخه‌برگردان، نشان می‌دهد که این دو نسخه چه در عبارات متن و چه در خط‌خوردگیها و تصحیحات و افزوده‌های حاشیه‌هایشان، نه تنها مشابهت تأمل‌برانگیزی با یکدیگر ندارند، بلکه دارای اختلافاتی شایان توجه با یکدیگر نیز هستند.^{۱۳} پس باید گفت که این دو نسخه ارتباطی با یکدیگر ندارند و

دستنویست طوسی که بنابر ترقیمه نسخه لیدن اساس این نسخه بوده است، دستنویس نسخه برگردان نیست.

تصویر ۸: دستنویس لیدن: گ ۸۷ b ۸۸- a برابر با: طوسی، شرح الإشارات و التنبیحات: چاپ دنیا، ح ۱، ص ۲۵۰-۲۵۳، دستنویس نسخه برگردان: گ ۱۶ ب- ۱۷ ا (حاشیه نخست کنار چپ صفحه) ۱۴

نکته شایان تأملی که می‌تواند قرینه‌ای جنبی بر این باشد که دستنویس لیدن مستقیماً از روی دستنویست مؤلف استنساخ نشده، این است که حواشی توضیحی هامش دستنویس لیدن همراه با متن کتاب استنساخ شده و نه پس از کتابت متن. این نکته را هم از صفحه آرایی برگ ۸۷b دستنویس لیدن (تصویر ۸) و تورفتگی سطر ۱۴ به بعد آن (که به جهت کتابت حاشیه توضیحی پدید آمده) می‌توان

دریافت و هم از یکسانی خط حاشیه‌ها و خط متن. بنابراین باید پذیرفت که حواشی توضیحی هامش دستنویس لیدن اصیل نیست و منقول از نسخه اساس آن است. این امر می‌تواند قرینه‌ای دیگر در تأیید منقول بودن ترقیمه دستنویس لیدن به شمار آید.

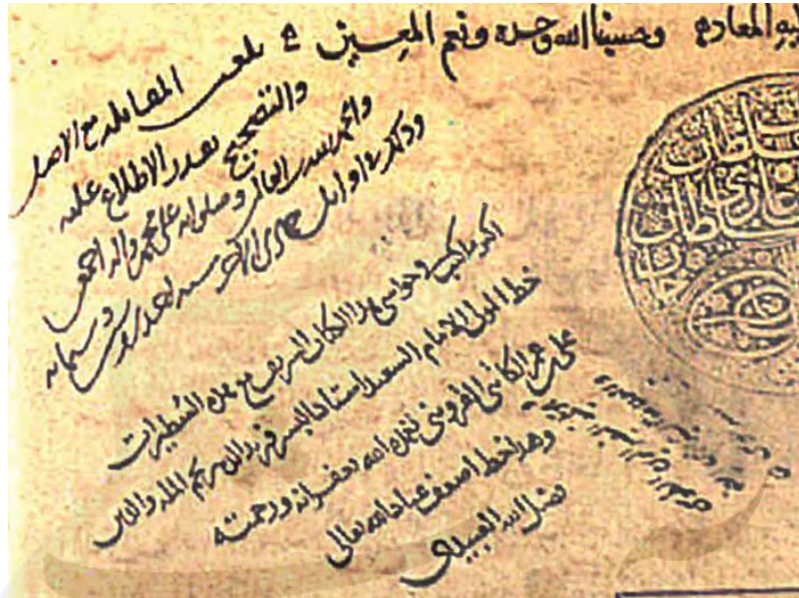
در پایان دستنویس لیدن داستان سلامان و ابسال وجود ندارد و نگارنده نیز — به علت در اختیار نداشتن تصویر کاملی از این دستنویس — نمی‌داند که آیا در متن کتاب، افزوده طوسی در باب داستان یادشده آمده است یا نه؟ اینکه افزوده یادشده در پایان نسخه آمده یا در میانه آن، می‌تواند نشانه‌ای برای کشف نوع تحریر نسخه اساس دستنویس لیدن — از نظر ترتیب تاریخی — به دست دهد.

۳. دستنویس ینی‌جامع: نسخه‌ای از زمان حیات مؤلف و مبتنی بر تحریر متقدم کتاب

نسخه شماره ۷۶۳ کتابخانه ینی‌جامع (استانبول)،^{۱۵} دستنویسی است از شرح اشارات طوسی به خط نسخ و در ۱۹۸ برگ با پاره‌ای تصحیحات در هامش. هرچند دستنویس ینی‌جامع نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد، اما بر اساس یادداشتی تاریخدان (از سال ۶۶۱ ق) که در صفحه پایانی نسخه (گ ۱۹۸b) آمده، یکی از کهن‌ترین نسخه‌های شرح اشارات به شمار می‌رود.

در این یادداشت که طی سطرهایی کوتاه و در ذیل سطر آخر متن نوشته شده است، می‌خوانیم: «بلغت المقابلة مع الاصل والتصحيح بقدر الاطلاع عليه. والحمد لله رب العالمين و صلواته على محمد و آله اجمعين. و ذلك في اوائل جمادى الاخر سنة احدى وستين وستمائة» (دستنویس ینی‌جامع، گ ۱۹۸b؛ تصویر ۹). در ذیل این یادداشت، نوشته‌ای آمده که تصحیحات هامش نسخه و یادداشت و دستنویس مذکور را به علی بن عمر کاتبی قزوینی (م ۶۷۵ ق؛ دانشمند صاحب‌اثر و شاگرد مشهور طوسی) نسبت می‌دهد: «اکثر ما کتب فی حواشی هذا الكتاب الشریف مع هذه السطیرات خط المولی الامام السعید استاد البشر

فريد الدهر نجم الملة والدين على بن عمر الكاتبي القزويني — تغمده الله بغفرانه
ورحمته — و هذا خط اضعف عباد الله تعالى فضل الله العبيدي «همان جا».

تصوير ۹: دستنویس بنی جامع، گ ۱۹۸b، یادداشت علی بن عمر کاتبی در سال
۶۶۱ ق همراه با یادداشت فضل الله عبیدی در ذیل آن

تصویر ۱۰: دستنویس بینی جامع، گ ۲۱-b۱: آغاز کتاب

تصویر ۱۱: دستنویس بینی جامع، گ ۱۸۳-b۱۸۴: پایان شرح نمط هشتم و آغاز شرح نمط نهم

فأسمى به أي تعزى به وأذاع الخبر أي أنشاه وأعلم أن الغفلا إذا عبر عنهم بالقياس إلى المعارف المستعينة
والعلوم الدقيقة كما أنما يعتقد لها وأما معتقدن غفلا دها وأما خال من غير مستوفين كحدها وكل
ولحد من المعتقدن لا ولا خنداها ما إن يكونوا جازمين أو متدلن فبده خمس فرق والمعتقدن للثاني
المؤمنون فهو قول الحق وأصلين وطالين والظالمون للظالمين معروف قد رها وطالين لا يعرفون فده
والواصلون مستوفون عن التعليم فيق مناسه قوف والشع أسرفه في الفصل بيانها عن خمس فرق منهم
أولم الظالمون الذين لا يعرفون فده وهم المتبدلون والناقي المعتقدون لأعدادها وهم الماطلون الثالث
المخالفون عن العرفين وهم الذين لم يرتضوا الفطنة الوفاة والدرية والمادة والرابع المقلدون غفلا دها
وهو الذين صفاهم مع العاقبة والخاسر للتدرون لا وهم طيبة فتوى المفسقه ومجهوم وأما الفرقه الباقه وهم
البايون الذين معروفون فدهم إلهامهم بإبده أمور إثنان ما جتان إلهام فقامهم أحدهما إلى عندهم
التقريب وهو الوثوق سأسر منهم والناقي إلى عقول العلية وهو الوثوق بإسقاطه سببهم واثان إلهام
إلهام بالقياس إلى كل لفرق المناقض للثاني وهو محروم عن مراد الإقدام وثوقهم عما شجع إليه الوسواس
وقانها بالقياس إلى الطرف الحق وهو تطوره الخلق فينزل في الصدق ثم أمر بريد ويجوز هذه الشرايط
بلا اختيار المبالغ غفلا دها حسب ما ذكره وحتم به ومبنيه وهو آخر فصول الكتاب فهذه ما لم يشر إلى
شكلا كتاب الأشارات والنسبات من قوله الناطقة وقصور الناع وقمن الصناعة ونقل الخالك
وتراكم إلى شمال والبرلم الشرط المذكور في شرح الأوقال وانا أنشج من يقع إليه كذا وهذا أن يصلح ما بعين
عليه من الخلك والقصار بعد أن نظريه عن الرضا ويحب طريق العناد وراثة ولحق المسند والاشارة
ومنه المبلغ واليوم المعاد وصينا السجده فقم الحسين ٥ لعلم المعاصم الأصيل
والفصح عهد الأطلاع عليه
وتمت تصحيح هذا الكتاب في شهر ربيع الثاني سنة ١٣٠٤ هـ
وذكره مؤلفه في آخره سنة ١٣٠٤ هـ

كبريكي دجني بالانكار الربيع من الشيطارت
خط المثلث اسم السور بالانكار الربيع من الشيطارت
على من كان في الفرض فله اسم حقه في ربه
وهو خط أسد في الجاهل
شكر الله العلي

مطابق اجدها
بالعلم كالأصح

سُؤْلَيْمَانِيَّةُ ٥. كُتُبُهَا نَسَبِيَّةُ
Kismi: Yeni Cami
Yeni Cami No: 763
Eski Cami No: 297,3
Tasnif No: 297,3

تصوير ١٢: دستنویس بنی جامع، گ ١٩٨b: پایان کتاب

دستنویس ینی‌جامع با عبارت مشهور پایان شرح/اشارات خاتمه می‌یابد: «وَأَنَا أَتَوَقَّعُ مِمَّنْ يَقَعُ إِلَيْهِ كِتَابِي هَذَا أَنْ يَصْلِحَ مَا يَعْتَرِ عَلَيْهِ مِنَ الْخَلَلِ وَالْفَسَادِ — بَعْدَ أَنْ يَنْظُرَ فِيهِ بَعِينُ الرِّضَا — وَتَجَنَّبَ طَرِيقَ الْعِنَادِ. وَاللَّهُ وَلِيُّ السَّدَادِ وَالرِّشَادِ وَ مِنْهُ الْمَبْدَأُ [ء] وَ إِلَيْهِ الْمَعَادُ» (تصویر ۱۲)؛^{۱۶} اما شایان توجه آن است که در متن کتاب هم افزوده طوسی در باره داستان سلامان و اِيسال وجود ندارد (دستنویس ینی‌جامع، گ ۱۸۴، س ۲۰-۲۱: «فی الوقوف علیه والاهتدا الیه. تنبیه»،^{۱۷} تصویر ۱۱). این امر نشان می‌دهد نسخه ینی‌جامع — که در اختیار کاتبی قزوینی بوده — به نسخه اولیه طوسی که افزوده بعدی طوسی را حتی در پایان خود نیز نداشته متصل می‌شود. اگر توجه داشته باشیم که

۱. طوسی در نیمه‌های صفر سال ۶۴۴ ق از تألیف شرح/اشارات فراغت یافت (نک: عمادی حائری ۱۳۸۹: ۱۵، و پانوش ۱ همانجا)،

۲. و افزوده خود در باره داستان سلامان و اِيسال را دست‌کم بیست سال پس از تألیف اصل اثر به متن اضافه کرد،

۳. دستنویس ینی‌جامع در اوایل جمادی‌الآخر سال ۶۶۱ ق به دست علی‌بن عمر کاتبی مقابله و تصحیح شده و بنابراین پیش از جمادی‌الآخر سال ۶۶۱ ق (یعنی در حدود هفده سال پس از تألیف کتاب) کتابت شده است،
آنگاه آشکار می‌شود که چرا افزوده مشهور طوسی در دستنویس ینی‌جامع — نه در میانه متن و نه در انتهای نسخه — نیامده است.

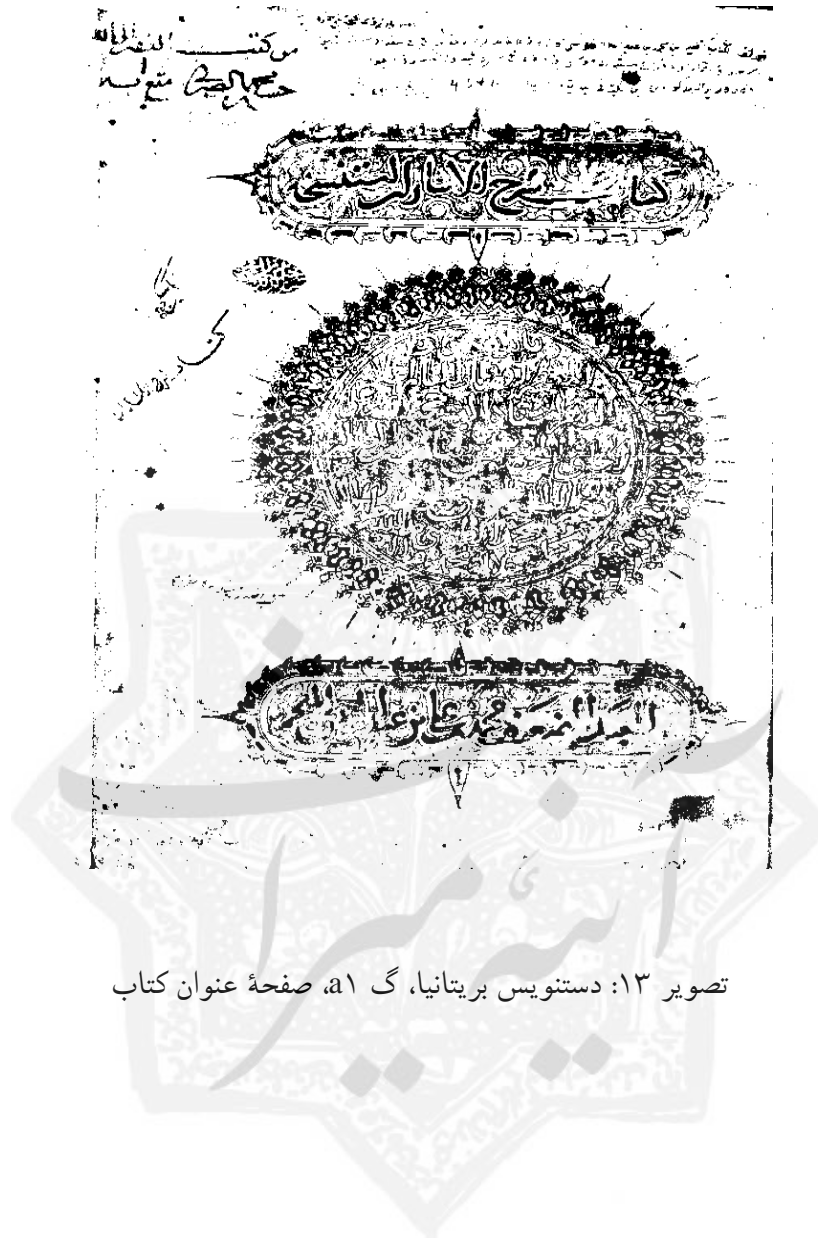
بر اساس آنچه گذشت، دستنویس ینی‌جامع از این حیث که می‌تواند دیگر تغییرات احتمالی طوسی را در متن — جز افزوده وی در داستان سلامان و اِيسال — نشان دهد، شایان توجه بسیار است.

۴. دستنویس بریتانیا: نسخه‌ای از روزگار حیات مؤلف و مقابله شده با نسخه قرائت شده بر او

نسخه شماره ۱۰۹۰۱ Or کتابخانه موزه بریتانیا،^{۱۸} دستنویسی است از شرح اشارات که بنابر ترقیمه نسخه، علی بن حسن بن محمد حافظ در ۲۴ جمادی‌الآخر سال ۶۶۸ ق کتابت آن را به پایان برده است (دستنویس بریتانیا، گ ۳۱۵a؛ تصویر ۱۷). دستنویس بریتانیا نسخه‌ای اعیانی است و وجود آرایه‌ها و برخی جلوه‌های هنری در صفحه عنوان (تصویر ۱۳)، برگ آغازین متن (تصویر ۱۴) و برگ پایانی آن (تصویر ۱۷)، حکایتگر همین امر است.

در صفحه عنوان نسخه، به خطی درشت آمده است: «کتاب شرح الإشارات استنسخه العبد الضعیف محمد بن علی بن عبدالرحمن المنجم (?)» (همان، گ ۸۱a، کتیبه بالا و پایین صفحه؛ تصویر ۱۳). بر اساس این نوشته و بر پایه مقایسه آن با نام کاتب در ترقیمه، باید «استنساخ» را در این عبارت به معنای لغوی آن گرفت؛ بدین معنی که کاتب این نسخه را به درخواست — و طلب استنساخ — «محمد بن علی بن عبدالرحمن» کتابت کرده است. با این فرض، عبارت «العبد الضعیف» در آغاز نام خواننده نسخه — اگر به خط کاتب نسخه و نه خواننده آن باشد — کمی شگفت‌آور است.

در همین صفحه، از طوسی با این عناوین و عبارات یاد شده است: «... أفضل العالم علامة الدهر استاد البشر حجة الله على الخلق المخصوص بعناية رب العالمين نصير الملة والدين محمد بن محمد الطوسی — مد الله ظلال جلاله بمحمد وآله —» (همان، گ ۸۱a، کتیبه میانی صفحه؛ تصویر ۱۳). از عناوین طوسی که بگذریم، عبارت دعایی «... بمحمد وآله» نشان‌دهنده گرایشهای شیعی خواهان یا کاتب نسخه است.

تصویر ۱۳: دستنویس بریتانیا، گ ۱، صفحه عنوان کتاب

تصویر ۱۴: دستنویس بریتانیا، گ ۲۱-b۱، آغاز کتاب

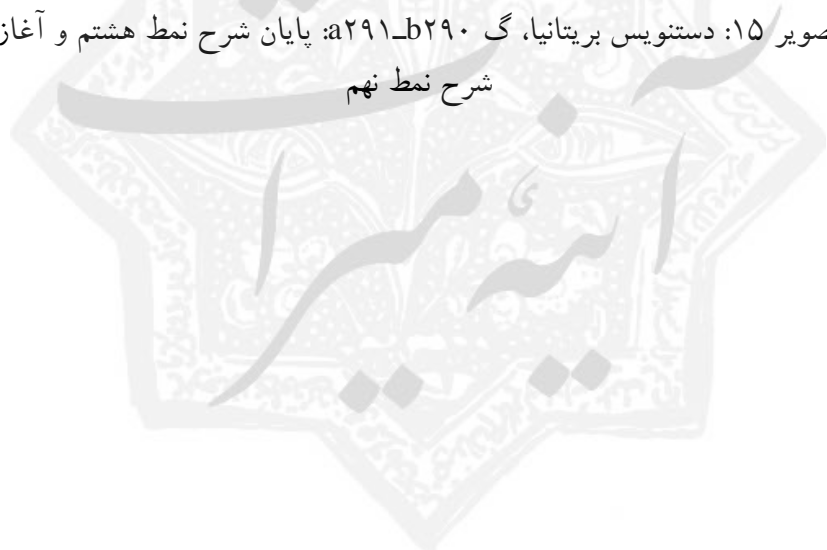
دستنویس بریتانیا، افزون بر آنکه در زمان حیات طوسی کتابت شده و از قدیم‌ترین نسخه‌های برجای‌مانده کتاب است، با نسخه‌ای که بر مؤلف خوانده شده نیز مقابله شده است. در یادداشتی که ذیل ترقیمه کاتب آمده، به مقابله این نسخه با نسخه‌ای که بر مصنف (طوسی) قرائت شده اشاره گردیده است: «قولب هذا الكتاب المسمى بحل مشكلات الإشارات مع نسخة مقرّوة علی مصنفه ادام الله ظلال جلاله ... فی اوائل شهر الله الأصب رجب سنة ثمان وستین وستمائة...» (همان، گ ۳۱۵؛ تصویر ۱۷). یادداشتی دیگر در همان صفحه به مقابله دوباره این نسخه با نسخه‌های اساس آن اشاره می‌کند: «قولب یتمامه مره اخری مع نسخ معول علیها بعون الله وحسن توفیقه» (همان‌جا). یادداشت اخیر گویای آن است که در کتابت این نسخه، چند نسخه اساس استنساخ کاتب بوده است.^{۱۹}

در دستنویس بریتانیا، افزوده طوسی در باره داستان سلامان و ابسال در درون متن — و نه در انتهای کتاب — آمده است (دستنویس بریتانیا، گ ۲۹۲a، س ۲۰ به بعد؛ تصویر ۱۶). با توجه به قدمت شایان توجه دستنویس بریتانیا (کتابت‌شده در سال ۶۶۸ ق) و قرابت زمانی آن با نسخه اصل (مقابله شده با نسخه مقروء بر مؤلف در همان سال)، باید گفت که در حیات طوسی و تنها چند سالی پس از آنکه طوسی یافته‌های تازه خود را در شرح داستان سلامان و ابسال به کتاب افزود، افزوده وی در برخی نسخه‌ها به درون متن راه یافت و در جای مناسب خود قرار گرفت.

The image shows two columns of handwritten Persian text. The right column features a large, decorative initial letter 'ق' (Qaf) at the beginning of the main text. The left column contains several lines of text with marginalia written in smaller script along the left edge. The handwriting is characteristic of historical Persian manuscripts, with clear letter forms and consistent spacing.

تصویر ١٥: دستنویس بریتانیا، گ ٢٩٠b-٢٩١a: پایان شرح نمط هشتم و آغاز شرح نمط نهم

و توکم الاشیا فی السیاق است و طایفه ای از شیخ الاقول و الاثر فی التفسیر فی البیان
عزیزان در بیان این کتاب در حدیثی که در کتاب خود در بیان این کتاب در حدیثی که در کتاب خود
و اما در این کتاب در حدیثی که در کتاب خود در بیان این کتاب در حدیثی که در کتاب خود

در بیان کتاب اللمعة

التمیز فی الحقائق الحسنة الله و خلقه لانه
ساده و آسان است و در بیان این کتاب در حدیثی که در کتاب خود
و اما در این کتاب در حدیثی که در کتاب خود در بیان این کتاب در حدیثی که در کتاب خود

قول شیخ محمد باقر
در بیان این کتاب در حدیثی که در کتاب خود

قول شیخ محمد باقر
در بیان این کتاب در حدیثی که در کتاب خود

تصویر ۱۷: دستنویس بریتانیا، گ ۳۱۵ a: پایان کتاب و ترقیمه کاتب همراه با یادداشتی که از مقابله نسخه با نسخه مؤلف خبر می دهد.

۵. دستنویس مشکات: نسخه‌ای دیگر از روزگار مؤلف

نسخه شماره ۲۴۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (از مجموعه اهدایی سید محمد مشکات) دستنویسی است از شرح اشارات که کاتبی ناشناس آن را در چهارم جمادی‌الآخرة سال ۶۷۲ ق، یعنی اندکی پیش از وفات طوسی (م: ۱۸ ذی‌الحجة ۶۷۲ ق)، کتابت کرده است (دستنویس مشکات: a۱۶۷؛ تصویر ۲۱).^{۲۰} همان‌گونه که دانش‌پژوه (۱۳۳۲: ۳/۲۵۵) نوشته، از آغاز نسخه تا برگ ۱۹ آن — به خط نسخ ریز — و از برگ ۲۰ تا برگ ۲۴ (پایان برگ ۲۳) — به خط نسخ درشت‌تر — به خطی جدیدتر از خط اصلی نسخه است. بر این اساس و با توجه به تفاوت آشکار کاغذ برگ ۱ تا ۲۳ با کاغذ بقیه نسخه، پیداست که برگهای آغازین این نسخه کهن ساقط شده (از آغاز قسمت حکمت کتاب تا عبارت «ولعله لا یکون المحدد الاول»، برابر با: طوسی، شرح الإشارات والتنبیها، چاپ حسن‌زاده، ج ۲، ص ۲۳۸، چاپ دنیا، ج ۲، ص ۲۶۶) و بعدها دیگران این افتادگی را تکمیل کرده‌اند. همین تفاوت خط و کاغذ — که نشانه افتادگی برگهای اصل دستنویس و استدراک آن در سالهای پس از کتابت نسخه است — در برگهای ۶۱ تا ۶۷ و برگ ۱۶۱ هم جلب توجه می‌کند.

تصویر ۱۸: دستنویس مشکات، گ ۷۲a: آغاز بخش الاهیات از شرح اشارات
 دستنویس مشکات، در شکل کنونی تنها حاوی قسمت حکمت از شرح اشارات
 است. اگر این دستنویس در اصل — و پیش از افتادگی برگهای نسخه — هم تنها
 مشتمل بر بخش حکمت کتاب بوده باشد، باید گفت بخش حکمت شرح اشارات در
 مواردی مستقل از بخش منطق آن کتابت — و احتمالاً تدریس — می شده است.

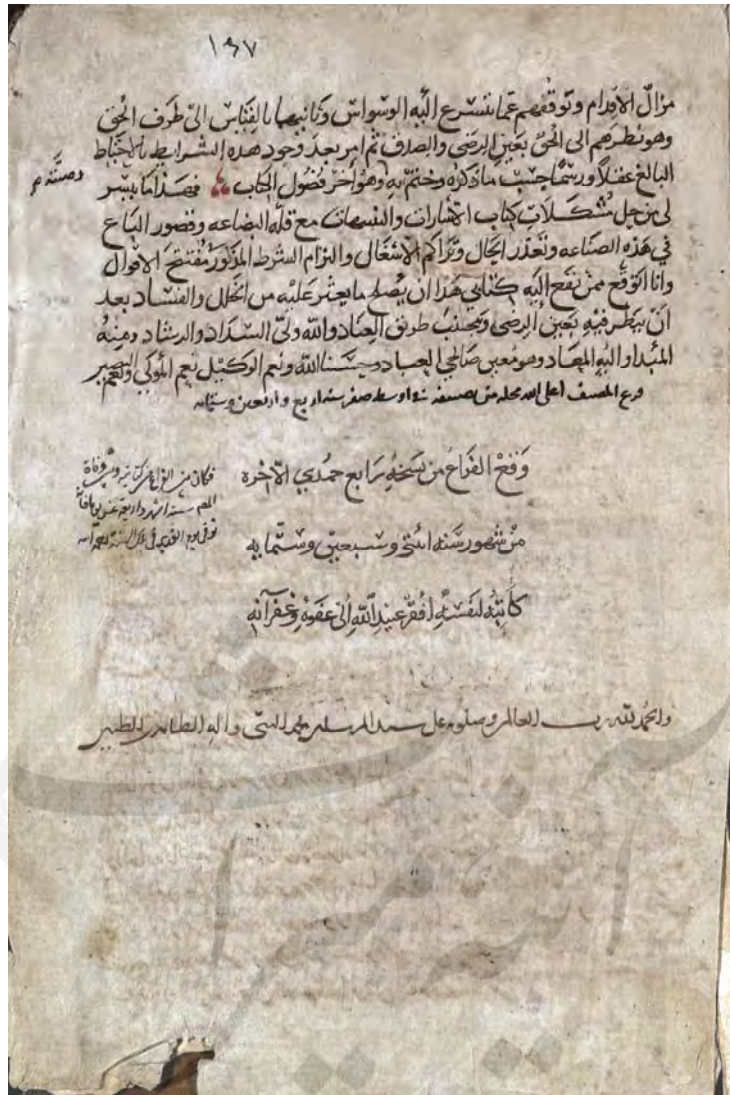
تصویر ۱۹: دستنویس مشکات، گ ۱۴۴b-۱۴۵a: پایان شرح نبط هشتم و آغاز شرح نبط نهم

تصویر ۲۰: دستنویس مشکات، گ ۱۴۵b-۱۴۶a

افزوده طوسی در شرح داستان سلمان و ابراهیم، در جای مناسب خود در متن آمده است (دستنویس مشکات، گ ۱۴۶، س ۲ به بعد؛ تصویر ۲۰). بر این اساس و با توجه به کتابت نسخه مشکات در زمان حیات طوسی، باز هم باید گفت که از روزگار حیات طوسی، افزوده وی در برخی نسخه‌ها به درون متن راه یافته و در جای مناسب خود قرار گرفته است.

تصویر ۲۱: دستنویس مشکات، گ ۱۶۷a: پایان شرح اشارات